
A, Á

a [1416 u.] Az *az* névmás és névelő alakváltozata. Lásd ott.

-al-e¹ [1055] Kicsinyítő képző. Ősi eredetű toldalék, az uráli *-i-re vezethető vissza, amely a tövéghangzóval *-aj/-ej* diftongust alkotott, majd *-ál/-é/-vé* egyszerűsödött, végül az ómagyar korban szabályosan *-al-e¹-vé* rövidült. A tihanyi apátság alapítólevelében a *Petrus* 'Péter' becéző változataként jelentkező *petre* szóalakban már kimutatható. Az ómagyar korban igen termékeny képző volt, különösen a mély hangrendű *-a* töltötte be a becéző funkciót magas hangrendű alapszavak mellett is, pl. *Fehéra*, *Szépa*. Köznevek képzésében is szerepet kapott, pl. *cica*. Személynevek becéző alakjában ma is él, pl. *Ila*, *Kriszta*, *Zsiga*.

-al-e² [12. század vége] Egyes szám 3. személyű igei személyrag. Az *-al-e* ~ *-jal/-je* birtokos személyjellel azonos eredetű toldalék. Az ómagyar kor elején, feltehetőleg még a Halotti beszédben is *-ál/-é* formában jelentkezett: *odutta* (ejtsd: [aduttá]), majd csak ezt követően rövidült meg. Mai nyelvünkben is megjelenik a határozott (tárgyas) igeragozás egyes szám 3. személyű igealakjainak végén felszólító módban, illetőleg kijelentő mód múlt időben, pl. *lássá, kérje, látta, kérte*. Kijelentő mód jelen időben *-jal/-i* alakban jelentkezik.

-al-e³ [12. század vége]. Egyes szám 3. személyű személyrag. Az *-al-e* ~ *-jal/-je* birtokos személyjellel azonos eredetű toldalék. A Halotti beszédben többek között az *élnie* szóalakban található. Mai nyelvünkben is a személyt jelöli a főnévi igenévhez kapcsolva, valamint az ő személyes névmás esetragos, illetve névutós

szerkezetet helyettesítő alakjaiban, pl. *róla*, *vele*, illetve *utána*, *felette*.

-al-e⁴ [12. század vége] Az elbeszélő múlt jele. Az általános (alanyi) ragozás egyes szám 3. személyében mutatkozik ebben a formában. A Halotti beszédben található *munda* 'monda', *vola* 'vala' igealakok még *mundá-nak*, ill. *volá-nak* olvasandók. Az *-al-e⁴* időjel az általános (alanyi) ragozási sor megfelelő helyén csak az ómagyar kor folyamán rövidült meg, és a korábbi *-ál/-é* változat ekkor rögzült a határozott (tárgyas) ragozás kifejezésére. Mai nyelvünkben az elbeszélő múlt már nem használatos, így ez a toldalék a régies vagy nyelvjárásias nyelvhasználat eszköze. Vö. *-ál/-é¹*.

-al-e⁵ [1092] Névszóképző. Eredetire nézve az *-ól/-ő¹* folyamatos melléknéviigenév-képző változatának tekinthető. Feltehető, hogy *-aj*, illetőleg *-ej* kettőshangzóból *-ál/-é/-vé* fejlődött, majd a korai ómagyar kor végére megrovidult. Miután a folyamatos melléknévi igenév képzője *-ól/-ő¹* alakban rögzült, a megmaradt *-al-e* képzős szóalakok szófajváltáson estek át, egy részük melléknévként élt tovább, pl. *furcsa*, *pörge*, jó néhány pedig főnévvé vált, pl. *hulla*, *penge*. Már teljesen elavult toldalék.

-al-e ~ **-jal/-je** [1055] Egyes szám 3. személyű birtokos személyjel. Önálló szói eredetű toldalék. Az alapnyelvi 3. személyű *s⁸ személyes névmásnak a birtokszóhoz tapadásával alakult ki egyes vélemények szerint már az uráli korban, mások szerint csak a magyar nyelv külön életében. Az *s* hang elnémulása szabályos hangváltozásnak tekinthető. Az ómagyar kor elején leggyakrabban az *-ál/-é* ~ *-i* változatok fordulhattak elő, amelyek abszolút szó végi helyzetben már korán – a 12. század során – megrovidülhettek. A *j*-vel bővült változatok egyes magánhangzóra végződő szótövek után már az ómagyar kor kezdetétől jelentkeztek. A tihanyi apátság alapítólevelében erre is van példa: *megaia* (ejtsd: [megyájá]) 'mezsgyéje'. Mai nyelvünkben az *-al-e* és a *-jal/-je* váltakozása többnyire hangtani szabályokhoz van kötve, de a *-jal/-je* használata egyre jobban terjed. A két változatnak jelentésmegkülönböztető szerepe is lehet, pl. *az egyetem kara*, de: *az ember karja*.

á [1372 u.] Hangutánzó eredetű szó, mely önkéntelen hangkitöréssel keletkezett. Teljes szájnnyílással ejtve eredetileg csodálkozást fejezett ki, tagadó és elhárító funkciója későbbi fejlemény. Ez az indulatszó szolgál többek között az *ájul*, *ámul*, *ásít* igék alapjául.

-ál/-é¹ [12. század vége] Az elbeszélő múlt jele, amely a megfelelő személyragokkal komplex igeragokat alkot, pusztá alakjában pedig a határozott (tárgyas) ragozásban az egyes szám 3. személyt jelöli az elbeszélő múlt ragozási sorában. A finnugor korig visszavezethető *-j múltidő-jel a szó végi magánhangzóval diftongust alkotott, ami az ősmagyarban hosszú magánhangzóvá egyszerűsödve az elbeszélő múlt jelvé vált. Az elbeszélő múlt jelének kialakulását segítette a folyamatos melléknévi igenév képzőjének fejlődése is. Az igenévképző időjelölő szerepe megfigyelhető az egyszerű befejezett múlt idő -*t²* jelének története során is. Mivel az egyes szám 3. személyben az általános és határozott ragozásban egyaránt -*ál/-é¹* forma jelentkezett, a nyelvtani homonímia elkerülésére a Halotti beszédben a határozott (tárgyas) ragozású igealak hosszabb formában található: *mundoa* 'mondá', *tilutoa* 'tiltá'. A megrövidült -*a/-e⁴*-nek az általános ragozásban való rögzülésével ez a megkülönböztetés feleslegessé vált. Mai nyelvünkben az elbeszélő múlt már nem használatos, így ez a toldalék a régies vagy nyelvjárási nyelvhasználat eszköze. A 19. századi művekben is gyakran találkozunk még vele, pl. *valék*, *feledél*, *ábrándozánk*, *felvirágozának*, *akarám*, *felhozád*, *lelé*, *teheték*.

-ál/-é² [12. század vége] Latívuszrag, az ősi háromirányúságban a hová? kérdésre felelő helyhatározórag. Előzménye elsősorban az uráli *-j latívuszrag lehetett, amely a tő végi magánhangzóval alkotott diftongusból alakult az ősmagyar korban -*ál/-é²*-vé. Az ősmagyar korban nemcsak irányt jelölhetett, hanem elvontabb határozót is kifejezhetett. A Halotti beszédben többek között a *hazoa* (ejtsd: [házoá]) 'házául' szóalakban található meg. Mai névszói ragszerünkben önállóan már nem mutatható ki, de e rag él tovább a -*ba/-be*, a *ra/-re*, a -*vál/-vé* határozóragokban, valamint az *alá*, *föle* típusú névutókban és néhány határozószóban, pl. *ide*, *soká*, *többé*.

abajgat [1662] 'zaklat, nyaggat' Származékszó, egy ismeretlen eredetű szótó -*gat* gyakorisító képzős alakja. Elsősorban nyelvjárásainkban él, de a köznyelv is ismeri.

abál [1561] 'forró vízben párol' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *obariti*, szlovák *obariti*, orosz *о́баривать* [obvarity]: 'abál'. A szláv nyelvekben az ősi **variti* 'főz' ige igekötős alakja. Nyelvünkben az eredetibb *abárol* formából *abárl* > *abáll* fejlődési fokon keresztül fejlődött az *abál* hangalak.

abcúg [1869] 'le vele!' Német jövevényszó, vö. *Abzug* 'elvonulás, visszavonulás; (kártyaműszóként) visszavonás, lehúzás', mely a német *abziehen* 'elvonul; lehúz' származéka. Eredetileg minden bizonnyal a hazafias pest-budai színházi közönség használta. A 20. századra a politikai nemtetszés kifejezőjévé vált. Elavulóban lévő szó.

ábécé [1510] Betűszó, amely a latin ábécé kezdőbetűinek összeolvasásából jött létre, vö. középkori latin *abcedarium* 'ábécé', hazai latin *abecedarium* 'ábécéskönyv'. A középkori latin szó mintájára alakult ki a német *Abc*, *Abece* 'ábécé', amely az egykori német hivatali nyelvi gyakorlat révén a magyar szó elterjedéséhez is hozzájárult.

abesszin [1573] 'etióp' Valószínűleg latin jövevényszó, mely nemzetközi szóként is nyelvünkbe került. A korai -*us* végződésű magyar alakok (*abisszinus*, *abisszenus*) egy hazai latin *Abissinus* 'abesszin' átvételei lehetnek. A 19. századtól kezdve jelentkező *abisszin*, *abesszin* változatokra [1856] vö. német *Abessinier*, francia *Abyssinien*, olasz *abissino*: 'ugyanaz'. Mindezek végső forrása az arab *habašī* 'abesszin', *Habaš(a)* 'Abesszília'. Nyelvünkben elavulóban lévő szó.

ablak [1372 u.] Valószínűleg szlovén jövevényszó, vö. szlovén *oblok* 'ív'. Feltehetően az ósszláv **ob* előjáró és a **lǫkb* 'ív' főnév összetétele. Nyelvünkben eredeti jelentése talán 'kerek, íves ablak' lehetett. Elképzelhető, hogy a szó az ország belsejében élt ún. pannóniai szlávok nyelvéből került a magyarba. A szó ma több szláv nyelvből is kimutatható, de a velünk

érintkezők egy részébe a magyarból visszakölcsönzéssel került, vö. horvát-szerb nyelvjárási *oblok*, szlovák nyelvjárási *oblok*: 'ablak'.

abrak [1494–1495] 'takarmány' Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *obrokъ* 'zsold, adó', horvát-szerb *obrok* 'adag, porció', szlovén *obrok* 'élelemadag, abrak'. A szót a régi horvát-szerb katonai nyelv terjeszthette el a török ellen vívott közös harcok során. Eredetileg általában az 'élelem' jelölésére szolgált. Mai, fokozatos jelentésszűküléssel kialakult 'szemes lótakarmány' jelentése először 1559-ben fordult elő.

abrakadabra [1788–1789] 'régie keleti varázsszó' Nemzetközi szó, vö. német *Abrakadabra*, angol *abracadabra*, francia *abracadabra*: 'abrakadabra'. E szavak a görög gyökerű, azonos jelentésű középkori latin *abracadabra* átvételei. Nyelvünkbe a ma főként 'értelmetlen, titokzatos irkafirka' jelentésben élő szó elsősorban a latinból került be, részben német közvetítéssel.

ábrándozik [1794] Származékszó, mely egy ismeretlen eredetű szótó *-dozik* gyakorító igeképzős származéka. Az ebből keletkezett *ábránd* főnév [1816] Szemere Pál nyelvújítás kori elvonása. Az utóbbi igekötős származékai a *kiábrándul* [1842] és a *kiábrándít* [1847].

ábrázol [1513] Származékszó, alapszava a régi nyelvi *ábráz* 'kép, alak' főnév [1372 u.], végződése az *-l* igeképző. Az *ábráz* jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. óegyházi szláv *obrazъ* 'alak, kép, mód', horvát-szerb *obraz* 'arc, kép', szlovák *obraz* 'kép', ezek a szláv *razъ* 'vágás' tő *ob-* prefixum alakjára vezethetők vissza. Elképzelhető az is, hogy az *ábrázol* ige maga is szláv jövevényszó, vö. az említett szláv szótó igei fejleményeit: óegyházi szláv *obraziti* 'ábrázol', cseh *obraziti* 'ugyanaz'. A régi nyelvi *ábráz* főnévből szófajváltással keletkezett a mára elavult *ábráz* ige, ennek származéka az *ábrázat* [1519 k.]. Az *ábra* [1787] az *ábrázol* igéből vagy az *ábrázat* főnévből jött létre a nyelvújítás korában mesterséges szóelvonással.

abroncs [1467 tn., 1499] Szláv jövevényszó, vö. szlovén *obroč*, szlovák *obruč*, orosz *обруч*

[obruč]: 'abroncs'. A szláv nyelvekben az **obroč* 'ugyanaz' főnév élt (< **obročiti* 'átka-rol, átölel'). Az átvétel a magyarban megőrződött egykori szó belseji szláv *-n-* eleme alapján igen régen, a 10. század vége előtt bekövetkezett, vö. hasonlóképpen *bolond*, *donga*.

abrosz [1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *obrus*, szlovák *obrus*, ukrán *обрус* [obrusz]: 'abrosz'. A szláv **obrusъ* eredeti jelentése 'törlőkendő' volt. Szavunk régen 'térkép'-et is jelentett [1653], ami az azonos jelentésű latin *mappa* (*geographica*) nyomán alakult ki. A szintén elavult 'takaró, lepedő' jelentés pedig a tárgyak hasonlósága miatt névátvitellel keletkezett.

abszint [1870] 'ánizsból készült nagyon erős pálinka' Nemzetközi szó, vö. német *Absinth*, angol *absinth*, francia *absinthe*: 'fehérröm, abszint'. Ezek alapja a görög eredetű latin *absinthium* 'üröm'. A párlatot eredetileg örömmel ízesítették, így válhatott e növénynev egy fajta ital megnevezésévé. A szót valószínűleg a francia terjesztette el, nyelvünkbe pedig elsősorban a német közvetítette.

abszolút [1579] 'teljes, tökéletes' Latin jövevényszó, mely később nemzetközi szóként is nyelvünkbe került, vö. latin *absolutus* 'önmagában lezárt, teljes, tökéletes'; vö. még: német *absolut*, francia *absolu*: 'abszolút'. E szavak alapja a latin *absolutus*, a latin *absolvere* 'felold, feloldoz, szabaddá tesz' ige igenévi származéka. Nemzetközi szóként nyelvünkben a német hatására honosodott meg. Az *abszolúte* 'tökéletesen, éppenséggel, teljességgel' határozósó [1619] a latin *absolute* 'ugyanaz' átvétele. Az *abszolút* főnévi származéka az *abszolutizmus* 'önkénturalom' [1833], vö. német *Absolutismus*, angol *absolutism*, francia *absolutisme*: 'ugyanaz'. Az európai nyelvekben a francia terjesztette el, a magyarban a német hatására honosodott meg.

absztrakt [1814–1815] 'elvont; a valóságtól elvonatkoztatott' Nemzetközi szó, vö. német *abstrakt*, angol *abstract*, francia *abstrait*: 'absztrakt'. E szavak alapja a latin *abstrahere* 'elhurcol, elrabol' ige. A magyar nyelvbe elsősorban német közvetítéssel került. A latin

abstractio 'általánosítás, elvonatkoztatás; elvont fogalom' származékára vezethető vissza *absztrakció* szavunk [1786], melyet nyelvünkbe esetleg a német is közvetíthetett, vö. német *Abstraktion* 'ugyanaz'. A latin főnév filozófiai műszóként már Boëthius római filozófus (480–524) munkáiban megjelent.

abszurd [1761] 'képtelen, lehetetlen' Latin jövevényszó, vö. latin *absurdus*, *-a*, *-um* 'rosszul hangzó, észszerűtlen', mely a latin *absonus* 'rosszul hangzó, össze nem csengő' mintájára jött létre a *surdus* 'süket, néma' melléknévből. Első magyar adata *absurdus* volt, az *s*-ező szóvégre vö. *március*. A 19. század közepétől kimutatható *abszurd* forma német hatást tükröz. A főnévi *abszurdum* 'képtelenség, esztelenség' [1806] a magyarban keletkezett a latin semlegesnemű *absurdum* melléknév főnevesülésével.

acél [1086 tn. (?), 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *ocilj*, *ocel*, szlovák *ocel'*, ukrán nyelvjárási *оцил* [*ocil*]: 'acél'. A szláv szavak alapjául talán az ófelnémet *echil* 'ugyanaz' szolgált. Származékai az *acélos* [1335 tn., 1533], *acéloz* [1664].

achát [1604] 'színes kvarcfeleség, féldrágakő' Vándorszó, vö. német *Achat*, angol *agate*, francia *agate*, olasz *agata*: 'achát'. Mindezek alapjául a középkori latin *agates*, illetve a hazai latin *achates* 'ugyanaz' szolgált. Végső forrása a görög, ahol ismeretlen eredetű. Nyelvünkben a legrégebb *achátes*, *agátes* változatok közvetlen latin átvétellel mutatnak; a két szótagúak közül az elavult *agát* [1766] mintája az ófelnémet *agat*, a ma ásványtani műszóként élő *achát-é* [1784] a német köznyelvi *Achat* lehetett.

ács [1222 tn. (?), 1395 k.] Honfoglalás előtti török jövevényszó, vö. türkmén *agačči*, szalár *ayašči*: 'ács, famunkás'. A különböző török nyelvi megfelelők alapja a régi törökségi **ayač* 'fa, faanyag'. A török *-či* képzős származékok azt fejezik ki, hogy valaki az alapszóval (itt a fával) kapcsolatos tevékenységet végez. A törökből átkerült szóalak az **ayači* lehetett. A magyar hangalak úgy fejlődött, hogy kiesett a *γ*hang, és a szó eleji magánhangzó megnyúlt. A nyelvjárási *álcs* alak *l*-je másodlagosan alakult ki, vö. *bölcs*. A szó korai használatát figyelembe

véve fokozatos jelentésszűkülés figyelhető meg, ugyanis a nomadizáló magyarok körében még mindenféle famunkát az *ács* névvel illetett mesterember végzett. A szó ma is érvényben lévő szűkebb jelentésköre a középkor végéig szilárdult meg; ő készítette a sátor farészeit is.

acsarkodik [1645–1646] 'vicsorog; ellenségeskedik, ármánykodik' Származékszó: az *agyar* főnévnek a *-odik* igeképzővel ellátott alakja. Az *agyar* alapszónak *agyarkodik* alakú, 'vicsorog' jelentésű származéka is van: a két származék között részleges szóhasadás ment végbe. A mai elvont 'ellenségeskedik, intrikál' jelentés az ősi, kifejezetten a fogakhoz, illetve azok látványához kötődő konkrét 'fogakat csatogtat, vicsorog' jelentésből alakult; vö. még: mordvin *pej* 'fog' > *pejele-* 'fogakat mutogat; gúnyolódik'.

ácsi [1777] 'megállj!, hagyd abba!' Cigány jövevényszó, vö. cigány *āč*, *āči* 'megállj!', mely a cigány *āč-* 'marad, időzik, lakik, van' ige egyes szám 2. személyű felszólító módú alakja.

ácsingózik [1833] 'sóvárog' Származékszó: egy önállóan is élő nyelvjárási *ácsing* 'sóvárog' alapszónak [1894] *-ózik* visszaható igeképzővel ellátott alakja. Az *ácsing* hangutánzó-hangfestő szó, melynek alapja az *á* indulatszó és az *ácsorog*, *ásít* igék *á*-hangalakú, eredetileg a 'száját tántja' jelentésű igei töve, *-ing* eleme pedig gyakorító igeképző. A szó belseji *-cs-* azonos eredetű az *ásít*-ban található *s*¹-sel: gyakorító képzőelem. Az *ácsingózik* elsősorban a nyelvjáráásokban használatos, de a köznyelv is ismeri.

ácsorog [1652] Származékszó, melynek töve önállóan nem adatolható. Az ige abszolút töve az *ácsingózik* ige tövével azonos eredetű. A szó belseji *-r*¹- és a szó végi *g*¹ gyakorító igeképző. A szó belseji *-cs-* valószínűleg az *s* gyakorító képzővel rokon, vö. *ásít*. A szó egykori jelentése: 'vigyorog; bámul; kíván valamit' mára elhomályosult, a ma élő 'tétlenül álldogál' úgy alakulhatott ki, hogy a nyelvérzék tévesen az *áll*¹ ige családjába sorolta.

ad [12. század tn. (?), 12. század vége] Ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *ud-* 'etet, itat', mordvin *ando-* 'táplál', finn *anta-* 'ad'. A szó

finnugor alakja **amta-* 'ad' lehetett. A finnugor **mt* > magyar *d* hangváltozásra vö. *tud*. Az *ad* igének számos régi és újabb származéka is kimutatható: *adás* [1272 (?), 1372 u.], *adakozik* [1372 u.], *adomány* [1416 u.], *adódik* [1702], *adományoz* [1807] stb. A származékok egy része a 19. század első felében, a nyelvújítás korában nyerte el mai jelentését, de maga a szó jóval korábban adatható: *adat* 'adás' [1405 k.], *adalék* 'hagyomány' [1645]. Az *adag* [1824] nyelvújítás kori fejlemény.

-ad/-ed [1138 tn., 12. század vége] Igeképző. Az ősi *-d²* gyakorító képző nyíltabb tő végi magánhangzóval kiegészült változata, mely már a korai ómagyar korban jelentkezik nyelvünkben. A Halotti beszédben is megtalálható, pl. *engede*. Általában a cselekvés elkezdését jelentő igéket képeztek vele. Származékai ma az *-aszt/-eszt* műveltető képzős alakokkal állíthatók párba, pl. *fárad* : *fáraszt*, *téved* : *téveszt*. Gyakori, de elavult képző.

-adal/-edel [1372 u.] Névszóképzőbokor. A *-d²* gyakorító képző és az *-l¹* névszóképző kapcsolatából alakult feltehetően az ómagyar korban. Jelentheti a cselekvést, pl. *viadal* és a cselekvés tárgyát is, pl. *eledel*. Ritka, ma már teljesen elavult toldalék.

ádámcsutka [1845] Összetétel: előtagja az *Ádám* személynév, utótagja pedig a *csutka* főnév. Korábbi alakja az *ádám csutkája* birtokos jelzős szerkezet [1799], mely a régi nyelvi *ádám almája* kifejezés [1533] népnyelvi módosulata. Ez utóbbi a középkori latin *pomum Adami* 'Ádám almája' részfordításaként keletkezhetett, vö. még: német *Adamsapfel*, angol *Adam's apple*, francia *pomme d'Adam*: 'ugyanaz'. A latin kifejezés héber eredetije egy 'a férfi vagy ember almája' jelentésű szó szerkezet, amely arra a hagyományra utalhat, hogy az első ember torkán megakadt egy darab a tiltott gyümölcsből. A népi szemlélet szerint az *ádámcsutka* találó kifejezés a férfiak nyakán gyakran nagyon kiálló, kissé szögletes pajzsporcra.

ádámkosztüm [1884–1885] 'meztelenség, pucérság' Valószínűleg német mintára alkotott tükörszó, vö. német *Adamkostüm* 'ádámkosztüm'. Tulajdonképpen bármely szomszédos

nyelvből átvehettük, mert széles körben elterjedt szólásmód. A meztelenséget jelölő eufemisztikus kifejezést a bibliai történet ihlette, miszerint az első emberpár, Ádám és Éva nem viseltek ruhát bűnbeesésük és a Paradicsomból történt kiűzetésük előtt. A tréfás nyelvhasználatban, rendszerint az *ádámkosztüm*ben ragos alakban jelentkezik, a nyelvjárásokban pedig az előbbi mintájára keletkezett *ádámcivilben*, *ádámköntösben* formák is kimutathatók.

ádáz [1604] 'ártó szándékú, vad' Ismeretlen eredetű. Igeként korábban adatható, vö. *ádázik* [1533]. Ez azzal magyarázható, hogy a nyelvérzék az *-áz* végződést igeképzőnek érzekelte, hasonló nyelvi jelenségre vö. *ábráz* (lásd *ábrázol*). Az igei használat később még az *-ik¹* végződéssel is megerősödött. Az ige 'dühöng' jelentésben elsősorban a kutyák veszettségével volt kapcsolatban. Az *ádáz* főnév az orvosi szaknyelvben alakult ki mint betegség- és növénynév a korábbi *ádázó bürök* 'mérgező növényfajta' kifejezésből [1780], mely a német *Wutschierling* 'ugyanaz' (*Wut* 'düh, méreg' + *Schierling* 'bürök') orvosi szakszó tükörfordításából keletkezhetett. Mai választékos köznyelvünkben csak melléknévként használatos.

-adék/-edék lásd **-dék** ~ **-adék/-edék**

adjunktus [1699] 'a felsőoktatásban a tanárszegédnél magasabb beosztású oktató' Latin jövevényszó, vö. latin *adiunctus* 'kartárs, kolléga, segítőtárs', tulajdonképpen 'kapcsolt', mely a latin *adiungere* 'kapcsol, köt, hozzátesz' ige névi származékának főnevesülésével keletkezett. Nyelvünkben eredeti jelentése 'beosztott, munkatárs' volt, újabban [1937] a felsőoktatásban működő oktatók hivatali minőségüként használatos, a tanárszegéd fölötti fokozatot jelöli a ranglétrán. A szó végi *s-ező* ejtése a hazai latin kiejtési mintáját követi, vö. *ámbitus*, *medikus*.

adjusztál [1717] 'kiállít, felszerel' Vitatott eredetű szó. 1. Képzőcserével jött létre az *adjusztíroz* [1795] forma alapján, ez német jövevényszó, vö. német *adjustieren* 'ellát; helyreigazít', ausztriai német 'felszerel'. A német szó forrása a középkori latin *adiustare* 'rá-, oda-tesz; összeilleszt'. Az *-ál* igei végződés kiala-

kulására vö. *blamíroz* > *blamál*, *flangiroz* > *flangál* szópárokat. Az eredetétét az teszi bizonytalanná, hogy a feltételezett *adjusztíroz* alapszó későbből mutatható ki, mint az *adjusztál*. 2. Latin jövevényszó, vö. középkori latin *adiustare* 'rá-, odatesz; összeilleszt', hazai latin 'elrendez, elkészít'. A latin szó a latin *ad* prefixumból és a *juxtare* 'elhelyez, odatesz' igéből jött létre. Ez a származtatás jelentéstani problémákba ütközik.

adjutáns [1651] 'hadsegéd, segédtiszt' Nemzetközi szó, vö. német *Adjutant*, francia *adjutant*, spanyol *ayudante*: 'adjutáns'. Mindezek forrása a latin *adiutare* 'segít'. Az európai nyelvekben a spanyolból terjedt el. Jóllehet a hazai latinból is kimutatható az *adiutans* 'segédtiszt', a szó nyelvünkbe feltehetően nem közvetlenül a latinból, hanem a német, illetve a francia közvetítésével került. A magyar szó végi -s latinítás eredménye, vö. *frappáns*, *pedáns*.

adminisztrál [1571] Latin jövevényszó, vö. latin *administrare* 'segít; szolgált; igazgat', ami a latin *minister* 'szolga, segéd' főnév igei származéka. Szavunk korai jelentése: 'szolgált', a ma ismert 'hivatali ügyet intéz' és a ritkán használatos 'hivatalt vezet' jelentés [1947] mintája az orosz lehetett, vö. orosz *административная* [adminisztrirovaty] 'ugyanaz'. A latin *administrare* ige főnévi származékai is átkeültek nyelvünkbe: az *adminisztrátor* [1566] a latin *administrator* 'intéző, igazgató', az *adminisztráció* 'ügyintézés, az ezt végző hivatali szervezet' [1594] pedig a latin *administratio* 'segítés, szolgálat; igazgató, intézés' átvétele. Az *adminisztrátor* legkorábbi jelentése a magyarban: 'tisztartó, intéző'; és az 1844–1847 közötti időszakban ez volt az ellenzékhez tartozó főispánok mellé kirendelt császári biztos hivatali megnevezése is. A latin gyökerű szócsalád kései, melléknévi tagja az *adminisztratív* [1848], mely elsősorban német közvetítéssel jutott a magyarba, vö. német *administrativ* 'ugyanaz'; vö. még: latin *administrativus* 'kivitelező; gyakorlati'.

admirális [1655] 'tengernagy' Nemzetközi szó, vö. német *Admiral*, francia régi nyelvi *admiral*, orosz *адмирал* [admiral]: 'admirális'.

A szó végső forrása az arab 'amír a 'alī 'parancsnok'. Nyelvünkbe elsősorban a németből, esetleg a franciából kerülhetett, a végződés latinítás eredménye.

adó [1359 tn., 1416 u.] Szófajváltás eredménye: főneveléssel keletkezett az *ad* ige -ó' képzős melléknévi igenevéből. A főneveléshez mintául szolgálhatott a hazai latinban már az Árpád-korban is ismeretes *datio*, *datium* 'adó, dézsma', mely a latin *dare* 'ad' ige származéka. Hasonló fejlemények a szláv nyelvekben is vannak, például a horvát-szerb régi nyelvi *dan* 'adó' az ósszláv **da-* 'ad' igére vezethető vissza. Származékai: *adós* [1359 tn.], *adósság* [1416 u.], *adózik* [1585].

adoma [1851] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó. Erdélyi János teremtette meg az *ad* igéből a mesterségesen létrehozott *-ma* névszóképzővel, a *gyúr* : *gyurma*, *játszik* : *játszma* típusú szópárok mintájára a nyelvújítás korában.

adoptál [1772] 'örökbe fogad' Latin jövevényszó, vö. latin *adoptare* 'kiszemel, kiválaszt; elfogad; örökbe fogad'. Ez utóbbi a latin *optare* 'kiválaszt, kíván' igére vezethető vissza.

adresszál [1797] 'címez' Képzőcserével keletkezett a korábbi *adresszíroz* igéből [1789], vö. *blamíroz* : *blamál*, *flangiroz* : *flangál*. Az *adresszíroz* német jövevényszó, vö. német *adressieren* 'adresszíroz', a német szó pedig a francia *adresser* 'ugyanaz' átvétele. Az elavulóban lévő *adresszál* ma csak a bizalmas társalgási nyelvben használatos 'valaki ellen rosszalló célzást tesz' jelentésben.

adu [1799] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *adutt*, német *Atout* 'adu, tromf'. A német szavak francia eredetűek, vö. francia *atout* 'adu', mely az *à tout* 'mindenre' kifejezésre megy vissza. A magyar *adu* vagy a néma szó végi *t*-vel ejtett német szó átvétele, vagy a szó végi *t*-vel tárgyesetnek vélt alakból szóelvonással keletkezett.

advent [1470] 'a karácsonyt megelőző négyhetes időszak' Latin jövevényszó, vö. latin *ad-*

ventus 'eljövetel, megérkezés', mely a latin *ad-venire* 'megérkezik' ige származéka. A szó végi latinos végződés – mely sok latin jövevényszavunkban megmaradt, vö. például *adjunktus* – itt lekopott; vö. még *angyal* < latin *angelus* 'angyal', *apostol* < latin *apostolus* 'apostol'.

affektál [1587] 'mesterkéltten viselkedik' Latin jövevényszó, vö. latin *affectare* 'megfog, törekszik, vágyik valamire; színel valamit', mely a latin *afficere* 'befolyásol' igére vezethető vissza. Az eredeti *-are* igevégződés a magyarban szabályosan *-ál* formában jelentkezik, vö. *akceptál*.

affér [1835] 'kellemetlen ügy' Francia jövevényszó, vö. francia *affaire* 'ügy, ügylet, kellemetlen ügy, üzleti ügy'; vö. még: német *Affäre* 'ügy, affér, ütközet, párbaj'. A francia *affaire* szóösszetétel, mely az *à faire* 'teendő' összeolvadásával jött létre. A magyar hangalak valószínűleg ausztriai német közvetítéssel szilárdult meg.

áfium [1546] 'ópium' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán *afyon*, nyelvjárási *afyün*, *afiyün*: 'ugyanaz'. A szó alapjául az arab *afyün* 'ugyanaz' szolgálhatott, melyet talán az újperzsa *afyün* 'ugyanaz' közvetített az oszmán-törökbe. A szó végső forrása az újgörög. Az *áfium* hangalak Zrínyi Miklós szóalkotása a latinos *-ium* végződés mintájára, vö. Az török *áfium* ellen való orvosság című művét. Az irodalmi nyelv szava volt, az *ópium* szorította ki a használatból.

áfonya [1708] Román jövevényszó, vö. román *afină*, *afină* 'áfonya(bogyó)', *afin* 'fekete vagy kék áfonya(cserje)', a román szó ismeretlen eredetű. A magyar köznyelvi használatba az erdélyi nyelvjárásokból került.

afrik [1893] 'törpepálma leveleinek rostjai' Német jövevényszó, vö. német *Afrik* 'afrik', mely a francia *crin d'Afrique* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'afrikai lószőr' kifejezésből ered, és kereskedelmi kapcsolatok révén került nyelvünkbe. A magyarosabb *afrikai fű* tükörfordítás [1912] nem terjedt el. Elsősorban a kárpitosipar műszava.

ág [1131–1141 tn. (?), 13. század eleje] Valószínűleg ősi eredetű szó, de rokon nyelvi megfelelései vitatottak. 1. Ugor kori szó, vö. vogul *taw* 'ág', osztják *jäyi* 'ághely, göb, mélyedés'. Az ugor alapnyelvben **ʒaŋʒ* alakban élhetett. Az ugor kori szó eleji **ʒ-* a magyarban lekopott, vö. még *akaszt* (lásd *akad*), *ázik*. 2. Finnugor kori szó, vö. finn *hanka* 'evezővilla, karpó'. Az alapnyelvi alak **šaŋka* lehetett. A finnugor származtatást gyengíti az a lehetőség, hogy a finn *hanka* talán germán jövevényszó, vö. ónorvég *hár* 'cövek', ami a germán **hangu* 'ugyanaz' szóra vezethető vissza. Az ősi szó belseji **-ŋ-*, **-ŋk-* a magyarban *g-vé* alakult, vö. *agg*. Származékai: *ágazik* [1510 k.], *ágazat* [1510 tn.].

-ag/-eg¹ lásd **-g¹**

-ag/-eg² lásd **-g²**

aga [1544] 'oszmán-török tiszt' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *ağa* 'úr, előkelőség', régi nyelvi *aga* 'katonai cím'. A török nyelvekben az *aga* feltehetően mongol jövevényszó, vö. mongol *aga* 'idősebb testvér, előjáró'. Egykoron katonai címként használták a balkáni nyelvekben, vö. horvát-szerb régi nyelvi *aga* 'aga, török uralkodó, hűbérúr', román régi nyelvi *ağă* 'aga, a városi őrség kapitánya, a gyalogság parancsnoka'. Nyelvünkben ma történettudományi szakszóként él.

ágál [1568] 'valami mellett érvel, valami ellen tiltakozik' Latin jövevényszó, vö. latin *agere* 'mozgásba hoz; üz, hajt; tesz, csinál, cselekszik', mely egy ősi indoeurópai szótőre vezethető vissza; vö. ír *aigim* 'vezet; játszik'. A magyar igevégződés a latin jövevényigék szokásos beillesztő képzője, vö. *referál*. Nyelvünkben hangrendi kiegyenlítődés ment végbe: a magas hangrendű latin magánhangzó felcserélődött a mély hangrendű *á*-val. Eredeti jelentése 'pereskedik' volt, a mai 'erősen gesztikulálva, hadonászva beszél' talán a német *agieren* 'ugyanaz' hatására alakult ki.

agancs [1845] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó, az *ág* főnévből *-ancs* névszóképzővel alkották meg a nyelvújítás korában a *bakancs*, *kullancs* típusú szavak alapján.